

jaargang 37/2009/1

DE ZANDLOPER

UITGAVE VAN DE VERENIGING OUD EDE

Verschijnt viermaal per jaar

COMBIMARKT

&

STUDIO EDE

VOORDEEL IN FOTO EN VIDEO

TEL. STUDIO EDE 0318 - 653363

Grotestraat 62, Ede tel. 0318-616414
Bellestein 21, Ede tel. 0318-614300
Stadspoort 10, Ede tel. 0318-652121
Hoofdstraat 24, V'daal tel. 0318-512689
Molenstraat 3, Rhenen tel. 0317-616866
PB 8170 6710 AD EDE

**FOTO
FILM
VIDEO
STUDIO**

oogmerk **optiek sloof**

Winkelcentrum Bellestein 21, Ede, tel: 0318 - 640479
Contactlenzen / Oogmetingen / Oogdrukcontrole
www.optieksloof.nl

ALLES VOOR DE DOE-HET-ZELVER

Autolakken

Draadmateriaal

Gereedschap

Verf

IJzerwaren

* Bezorgen gratis

Hout Board Triplex

Wandplaten Schroten

Wandweefsel

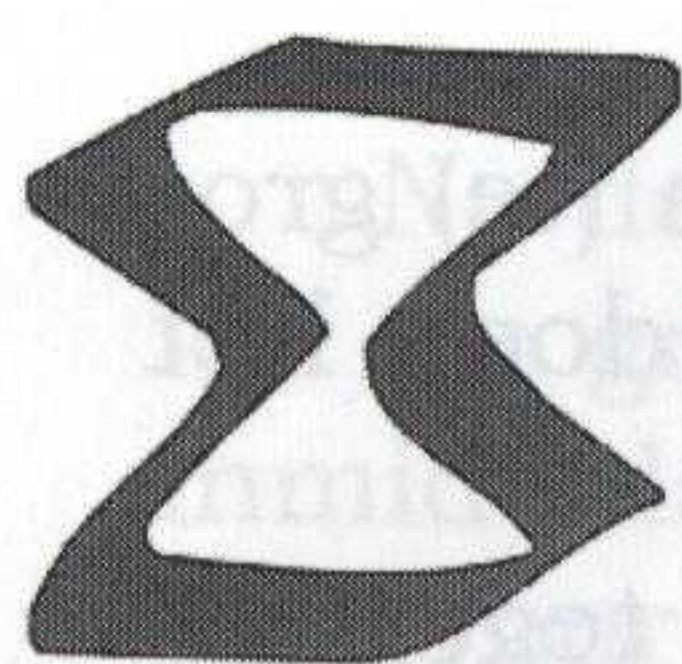
Dit alles natuurlijk bij

DOE-HET-ZELF MARKT

ELBERT JANSEN V/H DE NOOY

KOLKAKKERWEG 65 - 67 - EDE - TEL. (0318) 611 680

* Wij geven u een deskundig advies

DE ZANDLOPER

Uitgave van de Vereniging Oud Ede

37e jaargang
nummer 1
februari 2009

I N H O U D pag.

Van het Bestuur	1
Museumnieuws	2
Legateren of schenken?	3
Tjallie Groen, 20 jaar vrijwilliger	4
Diedenweg deel II	6
Van eek naar leer	13
Jef Last & Enka	20
Willem Witsen	29
Archiefsprokkels	30
Lidmaatschaps- kaart	31
Colofon	32
Sponsoren	32

VAN HET BESTUUR

Jan Bos, voorzitter

Gaarne wil ik u, namens het gehele bestuur, een zeer voortvarend en gezond 2009 toewensen.

Binnen onze vereniging staan ook dit jaar weer zaken op stapel, die ons aller aandacht meer dan nodig zullen hebben.

We zijn nog volop bezig om de afgesproken splitsing in Vereniging Oud Ede (VOE) en Historisch Museum Ede (HME) tot een goed einde te brengen.

Het is goed te weten dat de namen van bestuursleden nagenoeg bekend zijn.

Voor de VOE is aan Hans van Bemmel, Hetty Blaauw, Anke der Kinderen en Frans Toonen gevraagd in het bestuur plaats te nemen. Zij hebben positief hierop gereageerd.

Inmiddels is Hans van Bemmel bereid gevonden de rol van voorzitter op zich te nemen.

De nieuwe VOE-bestuursleden zullen op de Algemene Leden Vergadering (ALV) van 14 april a.s. worden voorgedragen aan de leden en vervolgens zal aan de ALV worden gevraagd hen als bestuurslid te benoemen.

Voor het bestuur van de Stichting HME zijn aangezocht: Piet Bolwerk, Jan Bos, Dick Kranen, Kees van Lohuizen en Gerritje Meijer. Uit de twee beoogde besturen zijn commissies samengesteld voor de uitwerking van de splitsing. Zij zullen in de bestuursvergadering van 3 maart a.s. hun bevindingen terugkoppelen, zodat op de ALV de leden geïnformeerd kunnen worden.

De VOE telt momenteel ongeveer 1100 leden. Dit aantal is aan (te) grote schommelingen onderhevig door verhuizingen, maar ook door het overlijden van leden.

De toestroom van nieuwe leden weegt hier onvoldoende tegenop. Daar willen we wat aan doen.

Vanaf 1 januari 2009 beschikt ieder lid, dat de contributie heeft voldaan, over een lidmaatschapskaart van de VOE.

We hebben buiten de vereniging en buiten het museum gezocht naar enig voordeel om lid te zijn van de VOE. (zie pagina 31 van deze Zandloper).

Wilt u ons en uw vereniging helpen het ledenaantal uit te breiden, dan ligt er ook voor u een presentje klaar.

MUSEUMNIEUWS

Patty Gonggrijp

Op dit moment krijgt de museumcollectie de nodige extra aandacht. Er is begonnen met het inventariseren van het depot op het kazerneterrein. Binnenkort zal ook de textielcollectie grondig worden bekeken.

Daarna zal in de loop van het jaar een begin gemaakt worden met de ruim 115 dozen op de zolder. Alles wordt op aanwezigheid gecontroleerd, gefotografeerd en de staat van de voorwerpen zal worden beoordeeld. Al met al is dit een niet geringe klus die de nodige tijd en energie zal vragen, en waarbij we nog wel wat hulp nodig zullen hebben.

Ondertussen gaan de tentoonstellingen natuurlijk gewoon door. Na de zeer succesvolle tentoonstelling "Ede tussen hemel en aarde" loopt nu tot en met 13 april (2^e Paasdag is het museum geopend!) de expositie "Beroepen van weleer in beeld".

Dit is een combinatie van kunstwerken over oude beroepen uit de Topografische Atlas Ede, aangevuld met gereedschappen en filmmateriaal waarop de vakman bij het uitoefenen van zijn beroep te zien is. Tijdens het museumweekend op 4 en 5 april proberen we demonstraties van een aantal oude ambachten te realiseren en gaan we met de kinderen palmpasenstokken maken.

Vervolgens stappen we op 23 april over op "Water in Ede, vroeger en nu". Water is misschien niet de eerste associatie die men bij Ede heeft, maar door de ligging op de overgang van de Veluwe naar de Gelderse Vallei heeft de waterketen hier een aantal zeer interessante aspecten. Zowel vanuit historisch als hedendaags perspectief hebben we te maken met een bijzondere situatie, die we in samenwerking met het waterschap, de gemeente, de provincie en de firma De Nooij vorm gaan geven.

Na de zomer is er de jaarlijkse Open Monumenten Dag. Dit jaar willen we graag een aantal monumenten van binnen gaan bekijken. Er is inmiddels een globaal plan, waarin uitgezocht is welke monumenten daarvoor geschikt zouden zijn.

Deze basis moet echter nog uitgewerkt worden met onder andere een stukje historie van de betrokken panden, informatie over de vroegere bewoners en er moet bekeken worden wat mogelijk is op het gebied van bezichtiging.

Aangezien het om zeven à acht panden gaat is dit een duidelijk afgebakende klus waarvoor we nog mensen zoeken die het leuk vinden om hier hun schouders onder te zetten. Heeft u interesse? Laat het ons weten (telefoon 0318-619554).

SCHENKEN EN/OF LEGATEREN?

Gemak en fiscaal voordeel voor u en voor Oud Ede.

Een “gewone schenking” is fiscaal aftrekbaar als deze in één kalenderjaar tussen 1 en 10 procent van uw inkomen bedraagt.

Het voordeel van een “notariële schenking” is dat deze fiscaal volledig aftrekbaar is. Met een notariële schenking houdt u dus netto meer over dan bij een eenmalige schenking.

Voordeel voor u dus.

De voorwaarden zijn dat u ten minste vijf jaar een bepaald bedrag schenkt, en dat de gift bij notariële akte wordt vastgelegd.

U hoeft hiervoor niet zelf naar de notaris te gaan; Oud Ede kan alles voor u regelen, maar uiteraard kunt u ook zelf naar de notaris gaan.

De kosten van die akte worden door Oud Ede aan de notaris van Oud Ede betaald. Om deze kosten te beperken, hanteren wij wel een ondergrens van € 100,00 per jaar.

Testament

Wanneer u terzake van uw overlijden in uw testament een making aan Oud Ede doet, betaalt Oud Ede daarover geen successierecht.

Meer weten?

Neemt u gerust **vrijblijvend** contact op met de ‘notaris van Oud Ede’, t.w. Notariskantoor Posthuma & Schutte, tel.nr. 651 414 of met uw eigen notaris.

TJALLIE GROEN, 20 JAAR VRIJWILLIGER

Kees van Lohuizen

Eind 1988 werd aan mevrouw Groen, voor de intimi Tjallie, gevraagd of zij na haar pensionering als vrijwilligster wilde gaan werken voor de Vereniging Oud Ede, en dan speciaal voor het Museum. Daar was behoefte aan iemand die met orde en netheid de zaakjes goed op een rij kon zetten.

Dat was en is mevrouw Groen, want een bibliothecaresse weet hoe dat moet. Als directeur van de bibliotheek in Veendam zoefde zij van tijd tot tijd met de bibliobus door het Groningerland en daarmee is zij waarschijnlijk onze enige vrijwilliger met een groot rijbewijs. Ook in Ede kwam zo'n rijbewijs nog wel eens van pas.

Zij is geboren in Vledder, groeide op in Nijensleek en deed in Steenwijk de HBS. Zuidwest-Drenthe is dus haar hoekje. Zij heeft nog steno geleerd, het snelschrift waarmee je met de snelheid van het gesproken woord aantekeningen maakt om die later uit te werken. Na een poos

gewerkt te hebben in de bibliotheek in Zwolle en Veendam, werd zij directeur van de bibliotheek in Ede.

Zij vertelt smeugi- over haar begin tijd bij het museum en hoe het er toen aan toe ging.

Het museum was in die tijd niet wat het nu is. Rechts van de hal was achter een

muur een klein kamertje (nu keuken) waar stapels kranten, tijdschriften en boeken lagen.

In de wachtkamer stond een tafel met stoelen en een kachel; achterin was de WC. Via een deur in de buitengevel kon je naar boven, de voormalige woning van de stationchef. Daar werd vergaderd en verzorgde de heer Hartgers de fotocollectie.

Het bestuur wilde meer. Er moest worden verbouwd. De gemeente betaalde de kosten van de verbouwing, maar de vereniging moest de herinrichting betalen. Hetty Blaauw-de Wit, toen secretaris, schreef meer dan 40 bedrijven aan om het geld bij elkaar te sprokkelen, en het

lukte! Er kwam een commissie voor de herinrichting waarin ook Tjallie zat. In december 1988 werd het museum gesloten voor de verbouwing. De collectiestukken werden tijdelijk op allerlei plekken opgeborgen, maar vaak moesten zij later weer verhuizen. Overal in Ede hebben onze spullen gestaan.

Toen in 1990 het museum weer werd geopend, kreeg mevrouw Groen, als vrijwilligster, de dagelijkse leiding. Zij werkte als directeur met de daarbij behorende zorgen, doch zonder het geld. De grote zaal was nog niet ingericht, maar diende als opslagruimte. De heer Blaauw was degene die geregeld als klimmer spullen moest opduiken die toevallig net weer achteraan stonden.

In die tijd maakten Tjallie en Hetty heel veel uren. De bijeenkomsten met de vrijwilligers waren sober, maar wel gezellig. Op een sinterklaasfeestje vermomden de twee zich; toen waren Groen en Blaauw-de Wit zwart.

Hoewel mevrouw Groen zich na de tweede fase van de verbouwing langzamerhand terugtrok als "directeur", bleef zij nog wel een aantal jaren bestuurslid. Zij stortte zich vanaf dat moment echter volledig op de registratie van boeken en schilderijen. Hoewel haar kaartenbak nu wordt gedigitaliseerd, heeft zij er voldoende trefwoorden ingebracht om boeken, artikelen en dergelijke snel te vinden. De bibliotheek is haar heiligdom. Als nieuw bestuurslid werd ik er al direct op geattendeerd dat, indien ik een boek even wilde inkijken, ik moest zorgen dat ik het op de millimeter nauwkeurig terug zette. Tjallie zou anders direct merken dat er iemand aan haar spullen had gezeten.

Dan komt het verhaal dat het inbraakalarm afging en er geen inbreker was te zien. Bestuurslid Boekhoven ging opnieuw boven op het balkon kijken en zag toen een schoen onder een over de balustrade heen geslagen quilt. De schoen zat vast aan de inbreker die zijn roes wilde uitslapen onder die prachtige quilt.

Vervolgens vertelt Tjallie over de bodebus, een teken van herkenning voor de officiële status van de vroegere bodes van de gemeente. Een bezoeker vertelde dat haar vriendin in Zwitserland zo'n ding aan de muur had hangen. De vriendin bleek de dochter van bode Klein te zijn, de laatste bode van Ede die nog zo'n bodebus moest dragen. We hebben hem later van haar gekregen; de gemeente heeft toen een kopie laten maken, want wij hielden wel wat we hadden gekregen.

De bibliotheek is altijd haar domein geweest en daar treed je nu met eerbied binnen.

Twintig jaar wel en wee in Vereniging en haar Museum heeft zij meegemaakt. Op dit moment gaat het weer geweldig, vindt Tjallie. Zij is zeer gelukkig met Patty als directeur: ook die komt uit de bibliotheekwereld en dus "begrijpen wij elkaar".

DE DIEDENWEG, EEN WEG MET VEEL VERLEDEN

Een poging tot reconstructie van een oud tracé (2e deel)

Jan Kijlstra

IN EEN VORIG NUMMER VAN DE ZANDLOPER (SEPTEMBER 2008) HEBBEN WE GEPROBEERD HET TRACÉ VAN DE DIEDENWEG, DIE AL IN DE ROMEINSE TIJD BESTOND, TE RECONSTRUEREN VAN WAGENINGEN TOT DE DOESBURGERBUURT IN HET NOORDEN VAN EDE. IN DIT VERVOLG GAAN WE VERDER NOORDWAARTS, DE VELUWE OVER.

Vanaf Ede is het wat lastiger om het verdere verloop van de oude Diedenweg te reconstrueren. Professor Vervloet gaf als zijn mening, dat hij op Lunteren liep en van daar, via de Postweg, uiteindelijk op Amersfoort (Hoevelaken). Dr. Hulst daartegenover wees op de aanwezigheid van een Romeins marskamp bij Ermelo, en sprak als zijn mening uit dat de Diedenweg doorliep naar de Noord-Veluwe. Einde van het verhaal? Niet als we verder kijken. We moeten dan wel over de grenzen van de gemeente kijken, maar blikveldverbreding schaadt niet.

Waar we begonnen zijn aan de zuidkant, en gekomen zijn tot de buurt Doesburg, gaan we nu vanuit het noorden vertrekken. Een duidelijk vertrekpunt, zoals bij de Rijn, is er niet. Behalve dan dat er ook in Ermelo een oudheidkundige vereniging is, en in het blad van die vereniging, "Van 't erf van Ermel", hebben ooit een aantal artikelen bestaan die kunnen helpen.

De auteur, Evert van Beek, beschrijft daarin hoe hij in "*Handel en Wandel op Noord-Veluwe*" van C.A. van Baarle, een zinsnede had aangetroffen over een "heerbaan of diedenweg", die de gemeentegrens van Ermelo ergens in 't zuiden en/of oosten zou passeren. Dit was voor hem aanleiding om, met een oude kaart als basis, tot veldonderzoek over te gaan. Hij heeft inderdaad dit tracé terug kunnen vinden, en heeft dit gemeld bij het "Landschaps-beleidsplan Ermelo", met als gevolg dat deze weg door Arcadis Heidemij Advies, Projectleidingen Ontwikkeling" op de kaart is ingetekend als "historisch tracé Diedenweg".

De redactie van "Van 't erf van Ermel" was zo vriendelijk de teksten van de heer Van Beek ter beschikking te stellen. En van de gemeente Ermelo ontving ik een afdruk van de kaart "Landschapsbeleidsplan Ermelo", waarop dit stuk Diedenweg inderdaad is ingetekend. Het valt op dat de heer Van Beek het resultaat van zijn onderzoek kon presenteren als "teruggevonden" oude weg, want deze zelfde weg is nog volledig aanwezig op de kaart in de topografische atlas uit 1905.

Wij komen dit Ermelose stuk Diedenweg ook elders tegen. Via de website www.hpveluwe.nl/HVA/ermeloo-zwarteboer.html komen we bij een afbeelding van een oude uitspanning met als naam "de Zwarte Boer" bij Leuvenum.

De Zwarte Boer

We lezen hierbij: "De eeuwenoude uitspanning "De Zwarte Boer" in de buurtschap Leuvenum, is nog steeds geliefd bij de fietsers voor een prettige onderbreking van een fietstocht in deze schitterende, historische omgeving. Reeds in 1615 wordt deze van oorsprong boerderij genoemd als pleisterplaats/poststation. Dat heeft te maken met de diligences, die hier passeerden. Paarden konden hier worden verwisseld, brieven en pakjes konden worden overgedragen".

Hier kruisten zich de wegen van Harderwijk-Deventer en Zutphen en Amersfoort, via Putten richting Zwolle. De aanwezigheid van de papiermolens aan de Hierdense beek speelde ook een rol. En we lezen ook:

"Langs het terrein van "de Zwarte Boer" begint de Oude Putterweg in de richting van de Paalberg met aansluiting op de oude Diedenweg in de richting van Garderen en verder naar Ede. Een vroegere heirbaan op de Opper-Veluwe. Dan komt ook in beeld de voormalige Romeinse legerplaats (Marskamp) op de kruising van de tegenwoordige Flevoweg".

In zijn lezing sprak dr. Hulst uit dat het Romeinse marskamp bij Ermelo mogelijk gediend heeft als tijdelijke huisvesting van een Romeins legioen, in het kader van een expeditie naar de kust van het Flevomeer, de latere Zuiderzee. In die tijd woonden in het noorden, tussen

Elbe en Oder, de Chauken. Deze Germaanse stam (of stammen) vielen met enige regelmaat gebieden langs de kust binnen, en zorgden daarvoor voor onrust in een gebied, zo dicht bij de Limes, waar de Romeinen juist rust wilden hebben. Dr. Hulst bracht daarom het marskamp bij Ermelo in verband met een (al dan niet ter afschrikking bedoelde) expeditie van de Romeinen naar de noordkant van de Veluwe.

C.A. van Baarle spreekt over "een heerbaan of diedenweg". Van de Romeinen is bekend dat zij goede wegebouwers waren. Dat was ook nodig, want hun leger was eigenlijk niet zeer omvangrijk en daarom, of als gevolg daarvan, zeer mobiel. En in die tijd betekende mobiliteit vooral lopen, marcheren. En dat gaat het beste over, letterlijk, gebaan-de wegen. En de kortste verbinding is een rechte lijn, dit was de RomeinFwen ook bekend. De Ermelose Diedenweg is inderdaad als langs een lineaal getrokken, en heeft dus het karakter van een oude heerbaan.

Bij De Zwarte Boer loopt dus noordwaarts de Oude Putterweg. Dat is de meest directe weg naar de kust. Dat past in de visie van dr. Hulst. De heer Van Beek geeft als mogelijk tracé van Ermelo de route op Hattem, waar de IJssel gekruist werd. Hij acht het denkbaar dat we dan te maken hebben met een oude handelsroute, waarlangs o.a. barnsteen naar het zuiden vervoerd werd. Dat er handelsverkeer was, in elk geval in de tijd van de Romeinen, staat vast, onder andere door bodemvondsten. En barnsteen was een veel gezocht, kostbaar materiaal.

Dat er via Hattem oost-westverkeer liep is ook wel zeker, maar of de Diedenweg van een dergelijke importantie was, is niet met zekerheid vast te stellen. Al is het wel zo dat vanaf de Zwarte Boer in de richting Elspeet de Oude Zwolscheweg loopt. En op de oude topografische kaart is dat een traject dat aansluit op de Ermelose Diedenweg. Maar ook de theorie van dr. Hulst kan hier mogelijk bij aansluiten.

Want vanaf Leuvenum loopt noordwaarts, door het dal van de Leuvenumse Beek, aan de oostelijke oever een route die al slingerend de hoogtelijn van beekdal en hogere zandgronden volgt. Aan de westzijde vinden we, mogelijk als vervolg van de Ermelose Diedenweg, een paar kaarsrechte stukken, aan het eind waarvan we uitkomen bij een landgoed, Groot Essenburg genaamd, vlak bij de kust. Het gaat buiten het bestek van dit verhaal, maar zowel de naam als de plek duiden op een oud goed, waarvan het ontstaan mogelijk ver terug te voeren is.

Als de Ermelose Diedenweg en het vervolg op Groot Essenburg een Romeinse heerbaan is geweest, hetgeen in combinatie met het Romeinse marskamp bij Ermelo en de bekende overlast van de Chauken, een aannemelijke verklaring is, dan is de theorie van dr. Hulst zeer aannemelijk. Maar ook de verklaring van de heer Van Beek is niet van logica ontbloot. Weliswaar loopt het thans nog bestaande stuk van de Diedenweg kaarsrecht op de toren van Garderen af, maar het is niet onmogelijk dat een ouder tracé als veldweg heeft bestaan tussen Garde-

ren en Leuvenum, vooral ook omdat zoals gememoreerd vanaf Leuvenum een vervolg op Zwolle nog steeds aanwezig is, terwijl vanaf Leuvenum, behalve in de richting Garderen, geen traject naar het zuidwesten loopt.

Komend vanuit het zuiden, vanaf het Lexkesveer, hebben we in het begin de Diedenweg vrij nauwkeurig kunnen reconstrueren. Komende vanaf het noorden hebben we gezien dat er tot Leuvenum twee verklaringen zijn, die beide te verdedigen zijn. Vanaf Leuvenum naar Garderen is de naam Diedenweg een aanknopingspunt. Bovendien hebben we bij de beschrijving bij De Zwarte Boer gelezen dat vanaf Leuvenum de Oude Diedenweg op Ede liep.

Dan blijft nog open te bezien of tussen Garderen en Ede (Kernhem/Doesburg) ook een tracé te vinden valt. En dat blijkt inderdaad redelijk goed mogelijk.

Daarvoor gaan we terug naar waar we in het Edese gebleven waren, bij Kernhem, op de rand van Doesburg. Want daar begint, weer lopend over de eng, de Doesburgermolenweg. De aansluiting op het tracé door Veldhuizen is wat moeilijk te vinden, maar we moeten daarbij in het oog houden dat de aanleg van de Doesburgerdijk, als waterkering, mogelijk voor verstoring heeft gezorgd. Vrij zeker heeft de aanleg van het landgoed Kernhem ook bijgedragen aan deze verstoring. Op een oude kaart in het gemeentearchief zien we dat het oude kasteel Kernhem getekend is op het punt waar de weg uit Ede zich splitst in een tweetal wegen, kennelijk een lager gelegen route langs de westkant van de enk, en een hoger gelegen, midden over de enk lopende weg, de latere Doesburgermolenweg.

Deze Doesburgermolenweg voert ons verder naar noorden, kruist de Goorsteeg, en loopt onderlangs de Galgenberg.

Waarom, zo is overigens de vraag, heet die heuvel zo? De verklaring is dat onderlangs de Galgenberg niet alleen het oude tracé van de hier besproken noord-zuidverbinding loopt, maar ook de oude weg van Barneveld naar Arnhem en, vlak daarbij (ter plekke min of meer parallel), de Hessenweg. Er heeft ter plekke een galg gestaan, dat blijkt uit meerdere bronnen.

En in: *“Galgenbergen en galgenvelden”* (H.G. Jelgersma / Walburg Pers 1978) lezen we:

“Doodvonnissen werden voltrokken op een centraal punt, doch daarna werd zeer vaak, ter afschriking, het lijk naar een andere plek gebracht, buiten de stad: naar een galgenberg of galgenveld. Daar werd het vele maanden lang tentoongesteld totdat het vergaan was door atmosferische invloeden en door vogels en ratten was opgegeten.”

De Galgenberg, gelegen temidden van meerdere doorgaande verbindingen, vormde inderdaad een centraal punt. Een galg op de top van die heuvel was moeilijk door passanten over het hoofd te zien.

De auteur schrijft overigens ook: "Anno 1984 staat ten oosten van Lunteren een heuvel aangegeven met de naam Galgenberg. Op moderne kaarten komt deze naam niet meer voor. De plaats heet tegenwoordig De Koepel. Er staat een uitkijktoren op. Het platform van de voormalige "Galgenberg" is zo groot dat er naast de galg ook een rad gestaan zal hebben: het is veel groter dan dat van de Galgenberg in Amersfoort. Behalve de uitkijktoren staat er op het platform nog een pomp, die overigens geen water geeft, met een inscriptie ter nagedachtenis van een bestuurder van het Lunters buurtbos. Vreemd, om op deze plek een verdienstelijk dorpsgenoot te herdenken.

In de zandige bodem zijn ongetwijfeld nog mensenresten te vinden".

Maar goed, we vervolgen onze weg. Die voert ons, alweer midden over een enk, ditmaal die van Meulunteren, verder noordwaarts. Het oude verloop is destijds verstoord door de aanleg van de spoorlijn Ede-Nijkerk.

Een reproductie van een oude kaart in, alweer, het Edese gemeentearchief, verschaft opheldering. We zien daar dat de Molenweg de Meulunterseweg kruist, en even verder afbuigt naar het oosten, om bij de Lin

deboom de Hessenweg te kruisen. De Lindenboom, tegenwoordig een boerderij, was vroeger een herberg. Een linde, bij Germanen en Kelten een heilige boom, stond vaak bij herbergen, omdat aan een linde beschermende eigenschappen werden toegedicht. Daar lifte de toenmalige horeca graag op mee, niets nieuws onder de zon".

Opvallend is dat op korte afstand van de Lindenboom nog een hercalocatie te vinden is: Het Hek. De naam wijst op een tol. Er kan ook verband geweest zijn met de ligging, aan de voet van de Goudsberg. Bij dergelijke steile weggedeeltes waren vaak extra paarden te huur om de problemen bij het beklimmen (en afdalen) van de heuvel op te lossen. Hessenwegen, althans de restanten daarvan zoals wij die kennen, zijn overigens niet zo heel oud. Het Hek is denkkelijk ook van jongere datum, en het verkeer ging daarlangs, terwijl de Lindeboom zijn functie zag afnemen, en uiteindelijk alleen nog als boerenbedrijf bleef functioneren.

Vanaf de Lindeboom is het tracé op De Valk en Garderen nog goed te reconstrueren.

De veronderstelling lijkt gewettigd dat de Edese Diedenweg dus inderdaad deel uitmaakt van een route, die over de hogere delen van de engen liep, en een verbinding vormde tussen een hele reeks van buurten vanaf Wageningen tot op de Noord-Veluwe.

Prentbriefkaart GA 16803, Hessenweg 122, ca 1915, fotograaf B.Hoetink.

Dat het tracé heel oud is blijkt uit de ligging midden over de enken. Dat duidt er op dat het tracé al gebruikt werd voordat de enken als landbouwgrond in gebruik werden genomen. Latere routes lopen langs de rand van de enken, op de grens van het drogere bouwland en de lagere, dus nattere graslanden. Een voorbeeld is de eerder al genoemde Bovenbuurtweg. Dat overigens deze hogere wegen nog steeds bestaan, en niet zijn opgeslokt als bouwland, wijst op een speciale status, te vergelijken met het in Groot-Brittannië nog bestaande recht van overpad. Die status is te beschouwen als "openbare weg". Een weg van het volk, om het zo te zeggen.

En dat brengt ons bij een tweede indicatie voor de ouderdom van de Diedenweg c.a., de oorsprong van de naam. In het Plaatsnamenboek vinden we een tweetal aanknopingspunten, t.w:

"Dieden gaat terug op het Germaanse *theudô*, dat *volk* betekent, en dat als eerste deel van veel samengestelde namen voorkomt, zoals bijvoorbeeld Theodorik > Diederik. Vgl. Didam", waarbij we bij Didam vinden: "Didam, betekenis: heem, woonplaats, van *theudô*, volk. Ook professor Vervloet is deze mening toegedaan, waar hij stelt:

“Ondanks het feit dat er veel oude graven zijn gevonden langs de Diedenweg is de Diedenweg geen dodenweg. *Dieden* komt van Diets, en dat betekent volk”.

Wel is het zo dat langs oude wegen vaak grafheuvels en urnenvelden lagen. Aan te nemen valt dat dit enerzijds komt omdat begraafplaatsen natuurlijk goed bereikbaar moeten zijn, en dan is aanleg in de nabijheid, of langs wegen vrij voor de hand liggend. Ook is het zo dat in oeroude tijden grafheuvels op plekken gesitueerd werden waar ze als een symbool, net als kerktorens en galgenbergen (sic!), goed zichtbaar waren.

Met wegen is het veelal zo, dat ze door functiewijziging een andere naam krijgen, denk bijvoorbeeld aan oude wegen die destijds omgevormd werden tot straatwegen, en ook zo gingen heten. Ze kunnen ook hun functie verliezen, en uit het blikveld verdwijnen. En tot slot, en dat zien we bij de Diedenweg toch wel fraai, ze kunnen gewoon blijven bestaan.

Dat die restanten nog bestaan is wel vrij uitzonderlijk, en dat de aloude naam ook nog steeds in gebruik is maakt de Diedenweg nog meer van belang als historisch element in het landschap.

Een factor die zeker zal hebben bijgedragen aan het voortbestaan van de restanten van de Diedenweg is de economische ontwikkeling met de daarmee verbonden aanpassing van de infrastructuur. Toen bijvoorbeeld de spoorlijn Arnhem-Utrecht werd aangelegd, waren de geërfden van de buurt Ede-Veldhuizen daar niet echt blij mee. Het leek hen beter om dat duivelse ding maar door Manen te laten lopen. Aldus geschiedde. Maar er moest wel een station komen. Dat werd gesitueerd op de plek waar de spoorlijn de kortste verbinding tussen het dorp Ede en Bennekom kruiste.

Door aanleg van Stationsweg en Bennekomseweg verloor de Diedenweg aan belangrijkheid, behalve het gedeelte waar de Bennekomseweg er mee samenviel. De restanten degradeerden tot veldwegen, die pas vrij recent door uitbreiding van de bebouwing weer aan belangrijkheid gewonnen hebben,

Rest nog de vraag: als de naam zo oud is, is de vindplaats dan beperkt tot “onze” Diedenweg?

Het antwoord is: neen. O.a. in West-Vlaanderen, maar ook in Duitsland, zijn nog Diewegen en Diedenwegen aan te treffen. Dit betekent dat de aanduiding voor dit soort “openbare wegen” over een groot gebied verspreid was, en dus tamelijk algemeen geweest zal zijn.

In Roekel ligt een heuvel met de naam Heiligenberg. En daar in de nabijheid lag vroeger ook een Dieweg, zo vertelt ons “*De geschiedenis der Neder-Veluwe*”. Helaas is van deze, eveneens oude weg, niets terug te vinden. Maar misschien moet er wel verder worden gezocht. Want twee van deze oude wegen op het grondgebied van Ede is toch wel een unieke zaak!

Bronnen:

1. Van 't Ermels erf (tijdschrift Ver. Oud-Ermelo)
2. Wageningen aan de Limes (Wageningen, 2007)
3. Geschiedenis der Neder-Veluwe (Alphen a.d. Rijn, 1974)
4. Een Veluws dorp (Bennekom, z.j.)
5. Bijdragen tot de geschiedenis van de Veluwe en andere onderwerpen (Nijkerk, 1969)
6. Bijdragen en Mededelingen Oud-Gelre (diverse artikelen)
7. Gemeentearchief Ede (doc.verzameling, tijdschriftencollectie, kadaster, veldnamenatlas, etc.)
8. Internet/Google.

VAN EEK NAAR LEER

Kees van Lohuizen

DE SCHORS VAN EIKEN BEVAT LOOISTOFFEN DIE VROEGER WERDEN GEBRUIKT BIJ HET LOOIEN VAN LEER.

IN 1833 BESTOND BIJNA 70% VAN DE NEDERLANDSE BOSSEN UIT EIKENHAKHOUT DAT BESTEMD WAS VOOR HET “EKEN”, DE WINNING VAN SCHORS. NIEUWE LOOISTOFFEN EN DE RELATIEF HOGE ARBEIDSKOSTEN VERMINDERDEN HET EKEN AAN HET EIND VAN DE 19^E EEUW, TOT HET GEHEEL STOPTE IN HET MIDDEN VAN DE 20^E EEUW.

IN ONDERSTAAND ARTIKEL WORDT INGEGAAN OP HET EKEN, DE BEREIDING VAN DE LOOISTOF “RUN” EN GLOBAAL OP HET LOOIEN IN HET ALGEMEEN VAN LEER EN DE BETEKENIS VAN DIT ALLES VOOR DE OMGEVING VAN EDE.

Het hakhout en de eker.

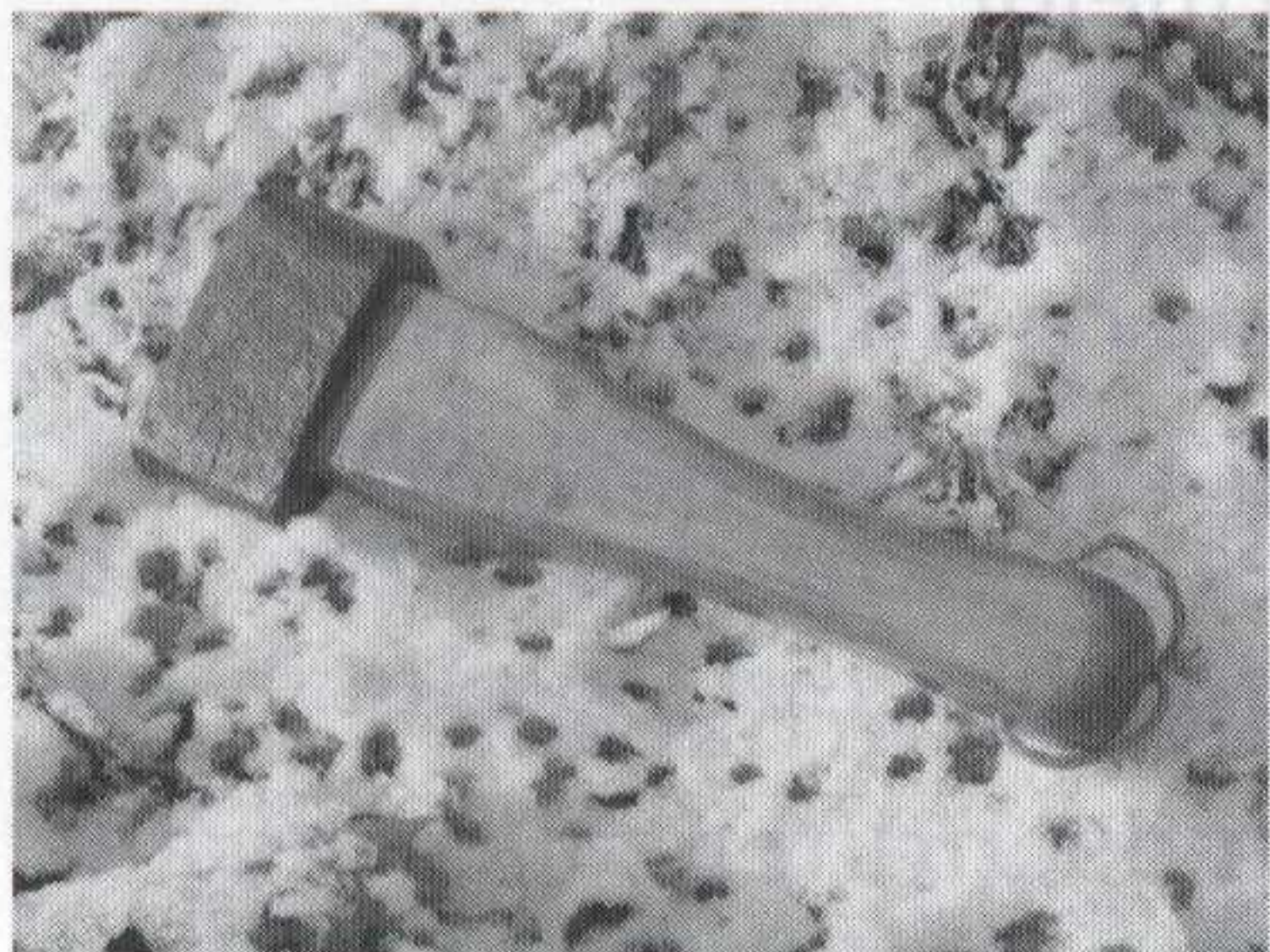
In de schors van de eik zit tannine, een stof die vroeger werd gebruikt voor leerlooien, het omzetten van dierlijke huid in leer, een product dat minder vergankelijk is.

Vooraf in het oosten en zuiden van het land is veel eikenhakhout aangelegd dat, tijdens een totale levensduur van ongeveer 50 jaar, eens in de 7 tot 10 jaar werd gekapt (geholt). Op de stobben groeiden in de tussentijd weer nieuwe stammetjes uit tot een dikte van ongeveer 7 cm. Het hakken met de “hiep” gebeurde van begin mei tot in juni. Omdat de eiken stobben na het kappen konden gaan “bloeden”, mocht in het

Edese Bos slechts gekapt worden tot en met 31 mei terwijl het hout moest zijn afgevoerd op 24 juni (St.Jan) op straffe van verlies van eigendom.

nsleden een taak hadden. Meestal zorgden de mannen voor het afhakken, aanslepen en inkorten van het hout en de vrouwen en oude

**Boekhamer, eigendom Museum Oud Ede
(foto Kees van Lohuizen)**

Voor het gemakkelijk losmaken van de schors moest het zacht weer zijn, als de sapstromen in de schors goed op gang waren gekomen. De stammetjes werden eerst ontdaan van takken en daarna gekort tot stukken met een lengte van ongeveer een el (ongeveer 68 cm). Het afkomende dunne twijghout werd met twijgen (teyen of tenen) opgebonden in bossen en werd veelal gebruikt

als brandhout voor de bakkersovens; het zwaardere hout werd onder andere gebruikt als aanmaakhout voor stoomlocomotieven.

In Brabant verwijderde men de schors met een schilmes of, bij dikke stammen, met een schilschop. Op de meeste plaatsen, zeker in Gelderland, werd de schors echter losgemaakt door kloppen.

Men groef een gat in de grond dat meestal "zetstee" werd genoemd, maar bij Ede ook "kleufkuul".

De klopper stond tot aan zijn knieën in deze kleufkuul voor het "witmaken" van de "knuppels" tot "schel- of talhout". Op de rand legde hij een platte veldkei of boomstam die diende als aanbeeld bij het kloppen met de "boekhamer", veelal een bijl waarvan het blad was verwijderd. Vervolgens werden de stammetjes zo lang beklopt tot de schors losliet. Dit moest je niet te hard of te lang doen om hem niet te beschadigen en looistoffen te verliezen.

**Een eker in de kleufkuul met
achter zich het schel- of talhout
(foto Gazenbeekstichting)**

Soms kon men de bast van de stam afschuiven, maar meestal moest men hem even openmaken.

Al het gekapte hout werd liefst nog dezelfde dag van de schors ontdaan, want de volgende dag kon hij al weer vaster zitten.

De vrijgemaakte schors werd opgestapeld tussen paaltjes en werd met twijgen tot bossen gebonden van ongeveer 75 cm. doorsnede. De kaalgeklopte dunne stammetjes, het talhout, werden op een hoop gegooid en hebben geleid tot de uitdrukking "zo mager als een talhout". Het talhout werd gebruikt als aanmaakhout op locomotieven, maar ook voor het ophangen van paling in rokerijen.

Het hele gezin (met de geiten) ging het bos in. (archief Frans van Oort)

De kwaliteit van de eek werd bepaald door oogstmethode, duur van de omloop, toestand van het hakhout en de aard van de grond. De beste eek kwam uit De Baronie van Breda, daarna de Graafschap Zutphen, Overijssel, Drenthe en ten slotte de Veluwe. Zelfs lokaal konden de verschillen nog groot zijn; voor de grondbelasting werd het hakhout in het Edese Bos duidelijk hoger aangeslagen dan in de Sijsselt. Ondanks de mindere kwaliteit was het eken op de Veluwe een belangrijke gebeurtenis.

Het eken leverde voor een keuterboertje een leuke bij-verdienste op als hij vlak bij huis wat "meibosjes" had of langs zijn akkers wallen met akkermaalshout. Ook de begroeide wildwallen leverden dikwijls eekhout op.

Hele families verbleven soms een maand of langer in de bossen, waarbij alle gezinsleden een taak hadden. Meestal zorgden de mannen voor het afhakken, aanslepen en inkorten van het hout en de vrouwen en oude-

re kinderen voor het kloppen en verwijderen van de schors. Vaak ging er zelfs een geit, de "daglonerskoe", mee die het gezin van melk voorzag. De leefomstandigheden waren uiterst primitief. Dikwijls was het verblijf een zelfgemaakt hutje in het bos. Het waren echter belangrijke seizoensinkomsten die men niet kon missen.

Bekend waren de ekersfamilies uit Nunspeet die veelal naar Zuidoost-Friesland en Drenthe gingen. Vanaf 1870 werd 's zondags voor het vertrek in de kerk een bidstond gehouden.

Traditie was dat de dominee preekte uit Psalm 121: 3. De tekst van de onberijmde psalm luidt:

De HEER is je wachter,
de HEER is je schaduw
aan je rechterhand:
overdag kan de zon je niet steken,
bij nacht de maan je niet schaden

Baron C.W.F. Mackay, van 1908 tot 1938 burgemeester van Nunspeet, gaf de houters persoonlijk een ontbijtkoek mee. In 1924 waren er nog 24 Nunspeetse families die ver van huis gingen eken.

Vaak werden de percelen op stam verkocht aan opkopers die dan weer ekers zochten voor de uitvoering. In het land liepen de opbrengsten aan schors sterk uiteen. Er werden per oogst hoeveelheden genoemd van 1.350 tot 7.500 kg schors per ha. Bij een gemiddelde van 4.300 kg en een omlooptijd van 10 jaar bedroeg de gemiddelde opbrengst dan 430 kg/ha/jaar.

Van 1898 tot 1907 varieerden de opbrengsten in het Edese Bos van 1.130 tot 3.078 kg/ha per oogst bij een omlooptijd van 9 jaar. Dit is de helft van de bovengenoemde gemiddelde hoeveelheid. In 1906 kwam de financiële opbrengst van hakhout uit het Edese Bos voor 60% uit eek, 17% uit talhout en 23% uit "kwaze" (rijshout). De vraag naar hakhout werd bepaald door de vraag naar eek en brandhout. Bijgaande tabel, gebaseerd op verschillende bronnen, geeft de verminderde vraag in de 20^e eeuw aan. In 1832 bestond de Sijsselt nog grotendeels uit heide, die doorliep naar het westen tot over de huidige Verlengde Maanderweg.

Slechts 1,5% van het aanwezige bos was eikenhakhout. In 1856 was dit aandeel, in een groter bos, toegenomen tot 33% dankzij gestegen prijzen en stekken uit eigen kwekerijen (o.a. de Plantage). In de 28 jaren daarna zijn daar jaarlijks 7.000 stekken gepoot die voor 95% uit eigen kweek kwamen.

Vraag, Aanbod

Eikschillers gevraagd.

2 ploeg Eikschillers gevraagd, mooie bosschen, goed loon. Ruim werk, door Tj. J. DE GROOT, Lippenhuizen, (Friesland).

De aanleg was "hels". Bij het "riolen" werd de grond 90 cm diep gespit in tariefwerk voor 1 ct per m². Het dagloon voor een arbeider van 60 cent per dag werd bereikt als hij 53 m³ grond had omgespit. (een volume van 650 kruiwagens)

**Percentage eikenhout in
verschillende bossen**

Als het bos niet meer werd gebruikt voor hakhout, werden de stronken vaak op 'enen' gezet. Eén mooie rechte tak, de "eikenspaartelg", kreeg dan de gelegenheid uit te groeien tot boom. Veel van de huidige eikenbossen waren van oorsprong hakhoutbossen. Anderzijds zijn veel eikenhakhoutbossen vervangen door de grove den, toen de vraag naar mijnhout toenam.

Jaar	Percentage eikenhout van bosoppervlak		
	Nederl.	Edese Bos	Sijsselt
1832		38	1,5
1833	69		
1856		49	33
1898		44	
1910		39	
1927	31		
1945		25	
1970			
1974		0	

Van schors tot run.

Aan het eind van het seizoen kwamen de opkopers. Als de handel was gelukt, werden gedane zaken met brandewijn beklonken. Betaling gebeurde meestal per mud (ongeveer 67,5 kg) schors. De schorshandel was kleinschalig in de regio, maar grote partijen gingen zo veel mogelijk over water naar Amsterdam, Rotterdam en de Langstraat. Veel schors werd geëxporteerd naar Duitsland, Engeland en Ierland. Eeuwenlang heeft schors uit Nederland een belangrijke rol vervuld.

Met paard en wagen werd per keer één voer (12 mud of 810 kg) schors afgevoerd. Het tal- of schelhout werd per "vim" (100-104 bosjes) verhandeld. Ook de bosjes kwazen of rijs werden per vim verkocht. Drie vimmen vormden een "mijt". Dergelijke maten waren uiteraard niet strikt en zullen, net als destijds andere maten, per streek verschillend zijn geweest.

Eerder werd het hakhout op stam verkocht, maar in 1906 heeft het Edese Bos het schillen zelf gedaan. waardoor de opbrengst voor hetzelfde perceel 1,6 maal groter werd dan die van de vorige oogst uit 1897. De opbrengsten van 1906 waren voor schors f 34,- per voer, schelhout f 10,- per vim en kwazen (takkenbossen) f 3,- per vim.

Rond 1860 steeg de prijs voor schors sterk door de import van huiden als gevolg van de opkomst van de veefarms in Argentinië en de Verenigde Staten. Kort daarna daalden ze echter weer even sterk door de opkomst van de sneller werkende chemische looistoffen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de invoer stagneerde, schoten de prijzen voor korte tijd omhoog. Daarna daalden ze voortdurend, wat uiteindelijk leidde tot het einde van het eken.

Vanwege de schaarste aan looistoffen schijnt er tijdens de Tweede Wereldoorlog nog een verplichting te zijn geweest om gekapt eikenhout te laten schillen.

Schors werd in de 19^e eeuw vanuit diverse Gelderse steden en dorpen per schip afgevoerd. In 1870 ging het om 83 scheepsvrachten met in totaal 5.000 ton. Bekend is dat eek ook vanuit De Klomp per schip werd vervoerd en dus mogelijk ook naar Wageningen en Rhenen. In hotel/logement De Klomp sliepen dikwijls ekers uit Noord-Brabant, wat aangeeft hoe belangrijk de Veluwe was als werkgebied.

In de omgeving van Ede werd eek verwerkt in Arnhem, Rhenen, Barneveld en Wageningen.

Een oude spaartelg op een stronk die aan de linkerkzijde is behakt (foto Kees van Lohuizen)

Eek werd eerst gedroogd in eekschuren en daarna in kleine stukjes van 6-8 cm gehakt die in manden naar de eekmolen werden gebracht om te worden vermalen tot "run" (poeder). Eek- of runmolens konden zowel wind- als watermolens zijn. Zij hebben overal in het land gestaan, van Friesland tot Limburg, omdat de schoenmakers en zadelmakers vroeger zelf hun leer looiden. In 1641 werd een overeenkomst getekend door de schoenmakers van Arnhem dat zij alleen bij de Sonsbeekmolen hun eek zouden laten malen. In 1822 waren er in Gelderland 17 eekmolens waarvan er 8 door water, 7 door wind en 2 door paarden werden aangedreven (rosmolens). De oudste water-eekmolen stond in 1517 bij het Oude Loo.

De run werd vroeger niet alleen bij het looien gebruikt, maar ook bij het tanen van netten en zeilen om deze beter bestand te maken tegen water en wind. Met run en catechu (extract van *Acacia catechu*) in warm water werden de zeilen in taankuipen getaand. Door de oxidatie van de catechu kregen de zeilen de bekende bruine kleur. De tanige huid van de vissers kwam echter van het harde buitenleven.

Leerlooien

Het ambacht van de leerlooier stond figuurlijk gesproken "in een kwade reuk" en dat zal niemand verbazen. De droge huiden werden immers eerst enige dagen geweekt, daarna ontdaan van vleesresten om vervolgens enkele dagen in kalkbaden te gaan om ze te kunnen ontharen. Pas daarna kon het eigenlijke looien beginnen. Nadat de run op de huiden was gestrooid, werden zij in een looikuip gelegd die met water

was gevuld. Na 4 tot 8 weken haalde men ze uit de kuip om ze vervolgens opnieuw met run te bestrooien en dan voor een periode van 8 tot 12 te laten weken.

Dit herhaalde men nog een derde keer, en voor de zwaarste huiden zelfs een vierde en vijfde keer. Voor zwaar zoolleer kon het looiproces 3 jaar duren voordat de conserverende looistoffen geheel in het leer waren doorgedrongen. Met de komst van fabrieksmatig geproduceerde chroomhoudende looistoffen kon de looitijd worden teruggebracht tot 1 jaar.

De benodigde hoeveelheid run hing af van de grootte en zwaarte van de huid. Bij drie gangen werd per huid zo'n 30 kilo run gebruikt. Rond 1800 werd ongeveer 60% van de totale looikosten besteed aan de aankoop van run. De gebruikte run, "kif", werd gedroogd en als tuinstrooisel gebruikt of tot 'runkoeken' geperst die als brandstof werden verkocht.

Gelet op de eerder genoemde gemiddelde jaaropbrengst van 430 kg run/ha en een verbruik van 30 kg run per huid, zouden er 14 huiden kunnen worden geloid van de jaarlijkse opbrengst van één hectare. Gezien het totale bosareaal kan worden geconcludeerd dat de productie van eek veel groter was dan benodigd voor de Nederlandse behoefte aan leer. Zowel voor huiden als voor run was er een levendige handel met veel im- en export.

Rond 1850 waren er ongeveer 750 looierijen in Nederland. Meer dan 500 waren in Brabant gevestigd, het merendeel in de Langstraat, Rijen en omgeving. In 1823 waren er in Gelderland 138 looierijen (veelal van schoenmakers) met in totaal 582 kuipen.

In Wageningen vestigde Steven Roes in 1841, in de huidige Stationsstraat, een leerlooierij. In 1864 had de looierij 8 werknemers en 30 kuipen en in 1885 al 14 werknemers en 64 looikuipen. In 1918 werd de top bereikt met 79 werknemers. Daarna ging het achteruit, tot in 1931 het bedrijf failliet ging.

In hetzelfde jaar dat Roes zijn looierij begon, kreeg Nicolaas Pannekoek vergunning om in molen "De Eendracht" eikenschors te gaan malen voor Roes. De molen "De Ooievaar" werd echter al eerder, in 1831, als eekmolen genoemd. Verschillende producten vroegen hun eigen koppel maalstenen; zo worden voor de eekmolen in Meppel aparte maalstenen genoemd voor graan, veevoer en eek.

Waarschijnlijk werd in Wageningen ook schors uit het Edese Bos en de Sijsselt tot run verwerkt; de Eekmolenweg in Wageningen herinnert nog aan die vervlogen tijden.

Bronnen:

1. *De geschiedenis van het Edese bos, Vijf eeuwen beheer en gebruik van een Veluws malebos*, J.H. de Rijk, Wageningen, 1985
2. *Huidentrafiek en de geschiedenis van de Nederlandse bosbouw*, J.H. de Rijk, Nederlands Bosbouw tijdschrift, 1990
3. Website Cultuurhistorisch beheer (landschapsbeheer Nederland)
4. *De Sijsselt, een bijdrage tot de kennis van de Veluwe bosgeschiedenis*, J.F. van Oosten Slingeland, 1958.
5. *Eekschillen: Seizoensarbeid uit vroeger tijden*, Eric de Graaf, website Gelders Archief.
6. *Veluwe Sprengen en Beken*, H.Menke c.s., ISBN 978.90.5345.317.9.
7. *Op Kracht van stromend Water*, H. Hagens, ISBN 90.6289.5751
8. *Oude boskernen van de Utrechts heuvelrug*, J. Wildschut c.s.
9. Diverse uitgaven en internetpublicaties van plaatselijke oudheidkundige verenigingen waaronder Ede, Bennekom, Wageningen, Meppel, Voorst, IJlst, Leeuwarden, Sneek, Tytsjerksteradiel, Staphorst, Arnhem, Lochem, Leersum, Delden, Borculo, Elburg etc.

GEMEENZAAMHEID IS UITGESLOTEN

Jef Last en de Enka-fabriek

Arno van der Valk

HOEWEL DE CULTUUR-HISTORISCHE WAARDE VAN DE ENKA-FABRIEK ONBE-
TWISTBAAR IS, BLIJKT UIT DE BERICHTGEVING DAT DE CONSERVATIE ERVAN BIJ
DE EIGENAREN-ONTWIKKELAARS ONDER DRUK STAAT. DAT TERWIJL HET FA-
BRIEKSCOMPLEX ZELFS LITERAIR-HISTORISCHE WAARDE HEEFT, DOORDAT HET
EEN ROL SPEELT IN HET WERK EN GEËNGAGEERDE LEVEN VAN DE SOCIALIS-
TISCH EN COMMUNISTISCH SCHRIJVER, DICHTER EN JOURNALIST JEF LAST.

Arbeider

In 1918 was Jef Last (1898-1972) min of meer op goed geluk in Leiden
begonnen aan een studie Chinees, die de studenten primair opleidde
tot rijksambtenaar voor Nederlands-Indië. Hij combineerde zijn studie
met een enthousiast lidmaatschap van zowel het Leidse studenten-
corps als de jeugdorganisatie van de SDAP, de Arbeiders Jeugd Centra-
le. Aan dit dualisme maakte hij in 1919 abrupt een eind door tussen de
Katwijkse vissers te gaan wonen en zijn studie vlak voor de afronding
te staken:

'Ik voelde, dat ik veel meer bij de Katwijksche visschers, de Lim-
burgsche mijnwerkers en de Brabantsche boeren hoorde, dan bij mijn
medestudenten, die zich met zoveel ijver voor een goed betaalde bur-

gerlijke betrekking voorbereidden. [...] ik schaamde mij voor een existentie die me voorgoed van mijn makkers in het volk zou isoleren.¹

De jaren van 1919 tot 1922 bracht Last met enige onderbrekingen door op zee: op Katwijkse haringloggers, als dienstplichtige bij de marine en als matroos op de wilde vaart. Door de grote werkloosheid in de scheepvaart werd hij uiteindelijk gedwongen een baan aan wal te zoeken. Via zijn oom van moederskant, bedrijfsleider Kees (C.F.M.) Verstijnen, kwam hij op 10 maart 1922 als assistent-bedrijfsleider in dienst bij de kort daarvoor in bedrijf genomen Nederlandse Kunstzijdefabriek (Enka).²

't Holletje

Vlak na zijn in dienstname vond Last vaste woonruimte in Bennekom, maar het zal hem moeite gekost hebben zijn Rotterdamse verloofde Ida ter Haar (1893-1982) los te weken uit haar thuishaven. Maar volgens Last stond ze niettemin paf toen hij haar het boerderijtje aan de Alge meer liet zien. 'Het stond aan de bosrand, en de [Enka]fabriek was nergens te zien, zelfs niet te ruiken. Iedere morgen fietste ik erheen langs een smal bospaadje. De uitzichten die het pad op verschillende plaatsen boden, noemde ik "de vijf zaligheden".'³

Jef Last voor het boerderijtje in Bennekom. Collectie Dorine van Doorn

Het boerderijtje, dat ze 't Holletje noemden, mocht dan idyllisch zijn gelegen, het had geen stromend water en elektriciteit, de woonruimte bestond uit een voorkamertje waar je met de deur in huis viel, een soort

vergrote alkoof diende om te slapen en de deel onder het rieten dak diende als bibliotheek en keuken. "Ons huis was een onbewoonbaar verklaarde woning, kortgeleden door een weduwevrouwje verlaten, die het mij voor één gulden in de maand verhuurde."

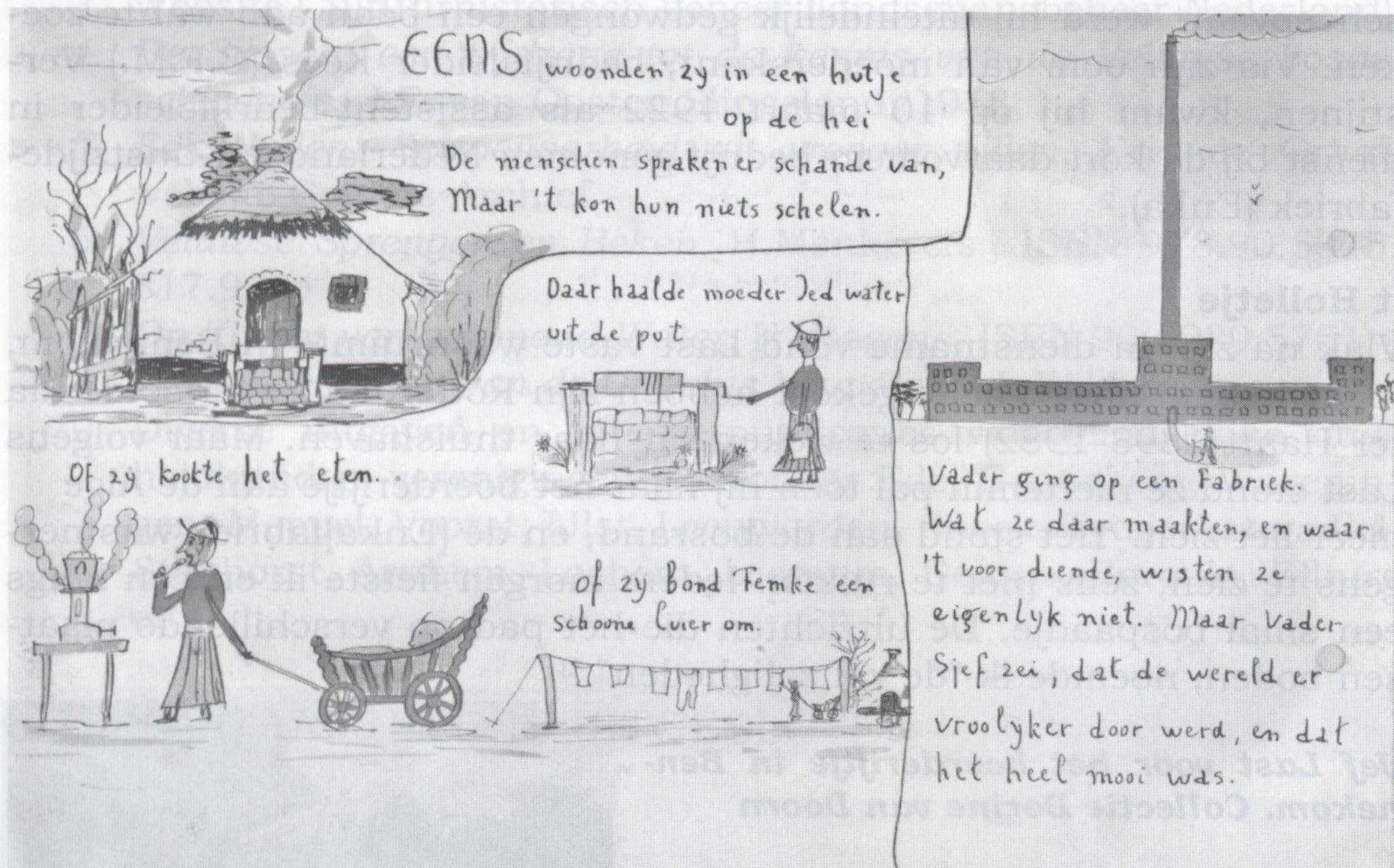
Tot hun grote geluk werd negen maanden na hun trouwdag (Renkum 11 januari 1923) op 30 oktober 1923 hun dochter Femke – vernoemd naar de hoofdpersoon uit Multatuli's *Woutertje Pieterse* – in het

¹ In de inleiding bij het biografische jeugdwerk uit 1919 *Van een jongen die een man werd* (Baarn 1941), blz. 21.

² In zijn omstreeks 1970 geschreven en gedicteerde memoires noemde Last 1924 als datum, zoals hij hierin wel vaker onjuiste data een feiten presenteerde.

³ Voor deze en volgende citaten is, tenzij anders vermeld, gebruikgemaakt van de memoires van Jef Last zoals ze berusten bij het Letterkundig Museum in Den Haag en zijn getranscribeerd door zijn kleinzoon Mark Marschalk. De memoires zullen verschijnen bij De Arbeiderspers.

Johanniter ziekenhuisje van Bennekom geboren. 't Holletje was de zoe-
te inval, met name de leden van de net opgerichte afdeling Ede-
Wageningen van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) werden er hartelijk
ontvangen. Aan die bezoeken had bijvoorbeeld het jongste SDAP-
gemeenteraadslid Stan Poppe (1899-1991) prettige herinneringen.⁴

Een vriend van Ida Last-ter Haar tekende voor de kleine Femke na het vertrek van haar vader een prentenboek met de titel 'Dit is het boek van Femke en haar ouders Sjef en Ied: en van hun reizen over deze groote wereld'. De eerste pagina van dit schetsboek heeft betrekking op de Enka. Collectie Dorine van Doorn.

Last en de AJC Ede-Wageningen roerden zich al snel. Wat een schril contrast moet er op de zondagen zijn geweest tussen de fleurige, muzikale AJC-optochten door de natuur en de in diep zwart geklede boeren en boerinnen die ter kerke gingen. Volgens Last zetten ze in de winter een romantische expeditie op touw met honden en sleeën door de sneeuw naar een hongerende schilderfamilie in een woonwagen bij Doorwerth. Ook organiseerde hij naar eigen zeggen in de Enka-villa op buitenplaats Reehorst met behulp van Piet Begeer van de kunstenaarsvereniging De Branding uit Rotterdam een van de eerste tentoonstellingen in Gelderland van de toenmalige modernisten, zoals Begeer zelf (1890-1975), Herman Bieling (1887-1964), Ger Ladage (1878-1932),

⁴ Stan Poppe, *Oude herinneringen. Mijn SDAP-tijd in Ede 1920-1929* (1986), blz. 31-33. Typoscript, gemeentearchief Ede. Belastingambtenaar Stan Poppe woonde van 1910-1929 in Ede en was van 1922-1929 gemeenteraadslid voor de SDAP.

Theo van Doesburg (1883-1931) en de Duitser Kurt Schwitters (1887-1948).

Het lijkt geen twijfel dat Last in zijn Bennekomse jaren contact had met Bieling, omdat deze toen een atelier in Bennekom had, maar voor de tentoonstelling in de Reehorst heb ik geen bewijs kunnen vinden.

Over Last zijn AJC-activiteiten bestaat geen twijfel. 's Avonds wandelden de AJC-ers op de maat van hun liederen vanuit het door de Enka-directie gebouwde tuindorp richting Oosterbeek. Ze passeerden dan de Enka-fabriek, waarbij "Wij zijn de jong garde van 't proletariaat" nog luider werd gezongen. Volgens Stan Poppe vertelden de arbeiders uit de avondploeg de volgende dag dat ze het gezang hadden gehoord en hadden meegezongen.

Tientallen jaren later zei Jef Last tegen Stan Poppe "Ede! Dat was onze beste, de idealistische periode!"⁵

Ondanks dat ze in Bennekom een leven leidden waarvan Last zich 'ook met de grootste inspanning geen enkele ernstige mistoon' herinnerde, en hij geloofde 'dat er in de wijde omtrek geen gelukkiger gezin te vinden was' knelde er iets bij hem. Hij verlangde terug naar de kameraadschappelijkheid van de zee en was bang 'dat we ergens in die zich zo keurig om ons heen sluitende maatschappij, als een mossel vast zouden groeien.' Weten we meer van zijn functie in de kunstzijdefabriek dan wordt duidelijk wat hem nog meer dwarszat.

Novelle

'Ik heb een werk willen geven, dat helemaal gebaseerd was op de realiteit en wel zoondanig, dat de arbeiders, die het lezen, er nut van zouden hebben bij het voeren van den vakvereenigingsstrijd en bij het doorzien van de verhoudingen, die bij het grootbedrijf bestaan,' zo schreef Last over zijn novelle *Liefde in portieken* (1932).⁶ Daarin beschrijft hij via een dagboek de belevenissen van een jonge werkmeester (opzichter) in een kunstzijdefabriek. De hoofdpersoon identificeert zich volledig met de belangen van het bedrijf en heeft een buitenechtelijk relatie met het klassenbewuste en revolutionaire fabrieksmeisje Martha. Hun liefde, die zich letterlijk afspeelt in portieken, loopt stuk als er een staking uitbreekt. Ondanks een zekere twijfel over zijn positie kiest de werkmeester de kant van zijn werkgever. Zij kiest vanzelfsprekend die van de stakers. En ondanks de liefde die ze voor hem voelt, maakt zij een einde aan de relatie. De staking wordt gebroken; het meisje krijgt ontslag en de werkmeester twee extra weklonen voor bewezen

⁵ Idem, blz. 33.

⁶ *Liefde in de portieken* ('s-Gravenhage, 1932); opgenomen in *Acht werken van Jef Last* (Bussum [ca. 1938]); en in *Liefde in de portieken*. Gevolgd door *Een flirt met de duivel* en *Onvoldoende voor liefde* (Bussum [ca. 1963]). In de herdruk *Acht werken van Jef Last* schreef Last ter inleiding dat hij de novelle schreef 'nadat ik enkele jaren assistent-bedrijfsleider geweest was van de ENKA Ede'.

diensten. Uiteindelijk pleegt de meester zelfmoord met blauwzuur, omdat hij zijn innerlijke conflict niet kan verwerken. Zijn dagboek wordt op de lessenaar in de fabriek gevonden. In de laatste alinea van de novelle komt ene verteller ermee op de proppen: 'In het belang van de arbeidersklasse meen ik het recht te hebben thans, nu jaren na dit voorval zijn verlopen, de feiten te publiceren.'

Hoewel het verhaal zich in Rotterdam afspeelt, herkent men zonder moeite de Enka-fabriek in Ede. Het productieproces en fabrieksruimten worden gedetailleerd beschreven, zoals de kenmerkende torens op de hoeken en de fabriekshallen met de zogenaamde shed-daken (zaagtanddaken). Die zorgden met ramen in de opstaande zijden voor een goede lichtinval. De 'mismaakte, kleine directeur' met zijn horrelvoet verbeeldt niemand minder dan kleine, manke dr. J.C. Hartogs (1879-1932), de oprichter-directeur van de fabriek. Ook de arbeidsomstandigheden in de fabriek en de werkzaamheden van de ik-figuur zijn naar Lasts eigen ervaring opgetekend.

In technisch opzicht was de kunstzijdefabriek een ultramodern bedrijf dat explosief groeide. Toen Last in 1922 werd aangesteld spon de fabriek met ongeveer 1.100 arbeiders vier ton garen in de week. Een jaar later werd er met 1.750 arbeiders 17 ton garen gesponnen en zo groeide de Enka in enkele jaren uit tot een van de grootste industrieën van Nederland met 5.200 arbeiders.

Voor veel mensen uit het boerendorp Ede en omgeving was de overgang naar het fabriekswerk zeer ingrijpend. De boerderij met zijn natuurlijke ritme maakte plaats voor een denderende fabriek met duizenden mensen en een zeer dwingend 24-uurs arbeidsproces. Er werkten honderden meisjes, net als Martha in de novelle, in de haspelafdeling, waar de strengen met garens werden gesorteerd en klaargemaakt voor verzending. Vele van deze meisjes waren slechts 14 of 15 jaar en maakten werkweken van 54 uur, inclusief de zaterdag, exclusief de pauzes.

Taylorisatie

Net als de hoofdfiguur in *Liefde in portieken* had Last de boeken van de Amerikaanse werktuigbouwkundige Frederick W. Taylor (1856-1915) over bedrijfsleiding op zijn bureau liggen: 'Ik moest een studie maken van de toen nog nieuwe Taylorisatie en die zoveel mogelijk in ons bedrijf toepassen.' Taylor interpreteerde het lanterfanten van arbeiders als uiting van de aangeboren neiging van de mens het zich gemakkelijk te maken; alle arbeiders besteden in zijn optiek dan ook een deel van hun tijd om uit te vinden hoe traag zij kunnen werken zonder dat de werkgever gaat twijfelen aan hun werktempo. Taylor trok hieruit de conclusie dat de arbeiders kunnen voorkomen dat hun arbeidskracht volledig wordt geëxploiteerd, zolang ze greep op de feitelijke arbeidsprocessen hebben. Daarom moest Last ervoor zorgen dat de werkprocessen werden gerationaliseerd. De bedrijfsleiding moest feitelijke controle

hebben over iedere stap in het arbeidsproces, inclusief de manier waarop de arbeid werd uitgevoerd.

Zo versnelt de hoofdpersoon in de novelle de arbeidstijd van de spinners door het wassen van de spindoppen te specialiseren en de handelen van de spinmachines te verplaatsen, waardoor de spinner het dubbele aantal kantjes kan bedienen. Hij moet zodoende ook het dubbele aantal spinpunten in de gaten houden. Voor dergelijke ideeën krijgt de werkmeester gratificaties van de directie. In werkelijkheid stelde de Veenendaalse spinner Van Maanen Jef Last een constructiewijziging voor waarmee de spinner de spinmachine bij ene storing met één handeling kon stilzetten, waardoor er minder productie verloren ging en de spinner niet bij de machine weg hoefde. De opdracht tot uitvoering werd in een met potlood geschreven notitie van Last opgedragen aan meester Wagenaar.⁷ Het spreekt voor zich dat arbeiders als Van Maanen promotie maakten, terwijl de zwaksten werden ontslagen. Samengevat: de invoering van deze zogenaamde rationalisaties onder verantwoordelijkheid van Last had geen ander doel dan het nemen van productieverhogende c.q. arbeidsbesparende maatregelen, met ontslagen als direct gevolg.

Ook werd zowel in de novelle als in werkelijkheid de niet-productieve tijd op vernederende manieren bekort. Last beschrijft in *Liefde in portieken* en in zijn memoires dat inspectrices noteerden hoe lang de toiletgang van de meisjes duurde. Aan de tekenkamer vroegen men een WC te construeren die na enkele minuten kantelde waardoor ze er niet meer op kon blijven zitten.

Over het beloningstelsel schreef Last meerdere malen: 'Positieve punten voor een streng zijde zonder - en negatieve voor een streng met - vlekken. De waarde van die punten varieerde, omdat ze altijd op gelijkblijvende loonsom voor de hele afdeling gedeeld werden. De beste meisjes verdienden dus letterlijk ten kosten van de zwaksten. Bovendien stonden de punten op hun kaarten en naar verloop van tijd werden telkens de slechtsten ontslagen.' Maar omdat deze meisjes het werk meer als een tijdelijke bijverdienste zagen om hun uitzet te verdienen, waren ze volgens Last niet te organiseren in een vakbond.

Voor de mannen daarentegen moest de leidinggevende oppassen: 'Je moet voortdurend op je hoede zijn: zij zijn de arbeiders en wij zijn meesters. Gemeenzaamheid is uitgesloten. Alles werkte slechts door boetes en premies,' noteerde Last *Liefde in Portieken* (blz. 137) over hen. Zo moesten de arbeiders in werkelijkheid bijvoorbeeld een cent boete betalen als ze naar de wc wilden. Ze dreigden succesvol met staken toen het puntensysteem, dat voor de meisjes gold, ook in de spinnerij ingevoerd leek te worden.

⁷ Enka Archief in het G.A. Ede, niet geïnventariseerd. archief in het Gemeentearchief Ede (ongeïnventariseerd).

Pikzwart

Ook buiten de fabriek was de macht van de Enka-directie voelbaar. Vanaf 1919 had de Enka-directie – tot ergernis van de SDAP met een oneigenlijk beroep op de financieringsmogelijkheden van de Woningwet – via woningbouwvereniging Vooruit op loopafstand van de fabriek een tuindorp voor haar arbeiders gebouwd. Het ministerie van Arbeid stak er nog net een stokje voor dat de Enka de woningbouwvereniging kon verplichten de huur op te zeggen van huurders die door de onderneming waren ontslagen.⁸ Last schreef over de huurders van Vooruit in zijn memoires: 'Ze verdomden het, wanneer ze ontslagen werden, de mooie woningen van het tuindorp dat de fabriek enkel voor hen had laten bouwen, te ontruimen, en kregen, ondanks hun listig opgestelde huurcontracten nog gelijk ook van de rechter.'

Liefde in portieken bevat voorts diverse voorbeelden van de gezondheidsproblemen waarmee de Enka-arbeiders kampten door zwavelzuur-, chloor- en amoniakdampen. Ze worden ziek, impotent of krijgen een ongeluk. De arbeidsinspectie wordt om de tuin geleid en er wordt nauwelijks geld besteed aan veiligheidsmaatregelen. Lasts relaas over de fabriek komt overtuigend over, doordat hij het gedegen en met kennis van zaken door de meester in diens dagboek laat noteren. Zo beschrijft hij in de novelle hoe een kwartje in een beurs al na een week pikzwart is geworden. Destijds zag het eerdergenoemde SDAP-raadslid Stan Poppe, belastingambtenaar in Ede, aan de zwart geoxideerde zilveren guldens die hij uit het loonzakje van de fabrieksarbeiders aan zijn kantoorloket kreeg toegeschoven, hoe slecht het met hun gezondheidstoestand gesteld moest zijn.⁹

Onzuiver

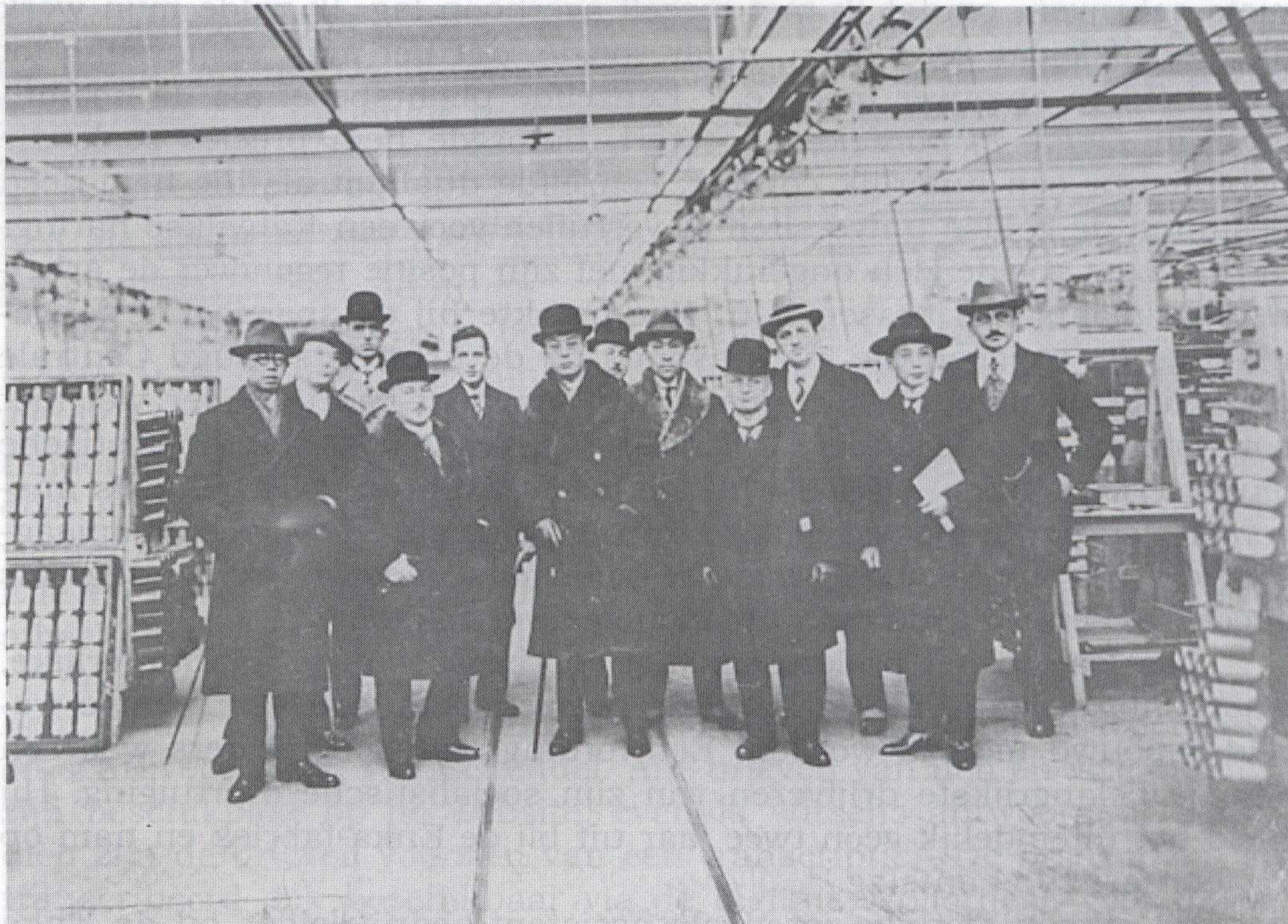
Jef Last was een goede assistent-bedrijfsleider. Hij maximaliseerde niet alleen met de Taylorisatie de winst, waarvoor hij van de directie loonsverhoging kreeg, hij droeg ook bij aan het vinden van nieuwe afzet markten.

Toen in 1928 een handelsdelegatie uit China zich op de hoogte kwam stellen van de kwaliteit en prijs van de Edese kunstzijde, fungeerde Jef Last als tolk. Het contract met China werd destijds gezien als een hoogstandje van de afdeling verkoop, dat tot 1938 bijdroeg aan

⁸ Gemeentearchief Ede, verslag gemeenteraad 16 november 1920; Ministerie van Arbeid aan B&W Ede 1 februari 1921 (bijlage bij raadsverslag van 31 mei 1921).

⁹ Stan Poppe, *Oude herinneringen. Mijn SDAP-tijd in Ede 1920-1929* (1986), blz. 18. Typoscript, gemeentearchief Ede.

de productie van de fabriek. Ironisch genoeg was het uiteindelijk juist de Chinese concurrentie met zijn lage lonen en navenant slechte arbeidsomstandigheden die de Edese kunstvezeldivisie van AKZO-Nobel in de jaren negentig de das om deed.

Chinese handelsdelegatie op bezoek in de Enka-fabriek. Exacte datering onbekend. Tweede van rechts Jef Last. Collectie Enka Reünievereniging.

Chinese concurrentie met zijn lage lonen en navenant slechte arbeidsomstandigheden die de Edese kunstvezeldivisie van AKZO-Nobel in de jaren negentig de das om deed.

Uit zijn werk spreekt dat Last de misstanden in de fabriek aan den lijve ondervond en 'de onaangename opdrachten van de bedrijfsleider uitgevoerd' heeft. Hij zal geleden hebben onder de spreekwoordelijke strengheid van directeur Hartogs én zich hebben afgevraagd hebben of zijn boetetotaal niet teveel afweek van de totalen van de anderen leidinggevenden. Dat is nog los van de nu niet meer tot in detail te controleren misstanden, zoals het om de tuin leiden van de verzekeringsmaatschappijen en de arbeidsinspectie en de ongelukken door de vele kinderziektes en gevaarlijke stoffen in het productieproces.¹⁰ Niets voor niets wilde zijn vrouw Ida met de Enka en haar leidinggevenden niets uit te staan hebben.

¹⁰ Bekend is bijvoorbeeld dat op zes augustus 1925 drie doden en tientallen gewonden vielen bij de explosie van een zuurstofapparaat.

Toch zette Last zich tot volle tevredenheid van de directie in en 'ook over zijn gedrag waren wij steeds tevreden, zoodat wij hem ten allen tijde kunnen aanbevelen'.¹¹ Anderzijds zat zijn positie bij de Enka hem bepaald niet lekker: 'In dien tijd heb ik niets geschreven en kòn ik niets schrijven, omdat ik met mezelf overhoop lag. Ik wilde mijn werk als bedrijfsleider goed doen, maar voelde, dat het mijn verhouding tot de arbeiders onzuiver maakte.'¹² Eenzelfde plichtsbesef als de hoofdfiguur in *Liefde in portieken* koestert, bezorgde hem precies zoals die hoofdfiguur een innerlijk conflict; eenzelfde dualiteit als die hem deed besluiten de Leidse universiteit te verruilen voor een Katwijkse haringlogger. Last voelde zich ongelukkig met zijn positie tegenover de arbeiders in plaats van tussen hen. Hoe maakte hij de spagaat, de jongemannen op te jagen die hij 's avonds bij de Arbeiders Jeugd Centrale als gelijke ontmoette? Zijn positie als assistent-bedrijfsleider viel niet combineren met de actieve rol die hij 's avonds in het socialistische jeugdwerk vervulde. Of zoals hij het zelf verwoordde: 'Dat ik zelfs misschien een derde loonsverhoging zou krijgen, als ik een nieuw opjaagsysteem uitvond voor die zelfde twijnjongens, met wie we zondags als goede AJC-ers zingend naar Quadenoord vertrokken.'¹³

Last zag in het proletariaat het voorbeeld van de antiburgerlijke, waarachtig levende mens. Uit deze gemeenschap zou een nieuwe wereld gebouwd moeten worden. Eenwording met de arbeiders was een van de belangrijkste drijfveren van zijn socialistische overtuiging. Hij hield het uiteindelijk geen twee jaar uit bij de Enka-fabriek en nam op 23 februari 1924 ontslag.¹⁴

Na zijn burgerlijke jaren als assistent-bedrijfsleider bij de Enka verliet Last Bennekom. Hij verdween met de noorderzon in zijn eentje naar Amerika en werd op 26 maart 1924 uitgeschreven uit het Edese bevolkingsregister.¹⁵

Met dank aan Hans Bremer, Dorine en Marjolijn van Doorn en Mark Marschalk.

¹¹ Verklaring van de bedrijfsleiding getekend 23 februari 1924, archief Jef Last, collectie IISG, aanvulling 2003 (voorheen collectie Wim 't Hart).

¹² G.H. 's Gravesande, 'Jef Last over zijn leven en zijn werk'. In: *Den gulden winckel* nr. 387, maart 1934, blz. 41.

¹³ Quadenoord is een landgoed ten zuidoosten van Bennekom.

¹⁴ Martin Mooy en Aad G. Put, *Jef Last* (Amsterdam, 1963), blz. 10 menen dat Last zijn ontslag kreeg als het gevolg van een staking, maar daarvoor is geen bewijs gevonden.

¹⁵ Ook Ida en Femke verlieten Bennekom. Volgens Femke in de documentaire 'L'ami hollandais' (2006) moest haar moeder uit armoede het Bennekomse boerderijtje verlaten en kreeg ze bij familie en vrienden in Renkum onderdak.

WILLEM WITSEN IN HET GEHEUGEN VAN NEDERLAND

Arno van der Valk

Sinds oktober 2008 is de website "**Willem Witsen. Tachtiger in brief en beeld**" online. De site maakt onderdeel uit van **Het Geheugen van Nederland**, het nationale programma voor de digitalisering van het Nederlandse culturele erfgoed. Door het initiatief van de Willem Witsen Stichting zijn voor het eerst brieven, schilderijen, foto's en archiefstukken als agenda's van deze kunstenaar digitaal beschikbaar via www.geheugenvannederland.nl.

Voor Ede is dat van belang, omdat kunstenaar Willem Witsen (1860-1923) in 1893 met zijn vrouw Betsy van Vloten Villa Zonneberg (Oude Arnhemseweg 2) betrok. Witsen vond in Ede een ongerept boerendorp, gelegen tussen akkers en heidevelden, rustig, nog niet ontdekt door andere kunstenaars. Zijn verblijf in Ede resulteerde in een reeks werken, waarvan er enkele in bezit zijn van het Historisch Museum Ede en de gemeente Ede. De digitale collectie bestaat uit honderden afbeeldingen, waarop dus ook Ede te zien is.

In de negen jaar dat Witsen in Ede woonde, bezochten vele vrienden hem, onder wie dichter Willem Kloos, componist Alphons Diepenbroek en schrijver Arthur van Schendel. Alle brieven van hen en vele anderen zijn beschikbaar op de website, evenals Witsens antwoorden. Bovendien zijn de brieven voorzien van een transcriptie, De brieven zijn getranscribeerd ook beschikbaar via de digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren www.dbnl.nl

Edese vrouwen in het Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland

Een van de vele projecten van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis is het Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (DVN). Het lexicon biedt informatie over de opmerkelijkste vrouwen uit de geschiedenis van Nederland en zijn overzeese gebiedsdelen tot circa 1850. In korte biografische schetsen worden vrouwen beschreven die ooit invloedrijk, beroemd of berucht waren, maar nu meestal zo goed als vergeten zijn.

Het DVN bevat ook een biografie van de 'Edese' schrijfster en kostschoolhoudster **Anna Maria Moens** (1775-1832). Eerder verscheen een biografie van haar in deel 4 van het *Biografisch Woordenboek Gelderland*, maar beide vermelden niet dat op het herdenkingsmonument op de Paasberg haar sterfjaar onjuist vermeld staat. Als wederwaardigheid vermelden de biografieën wel Moens bijdrage aan Gezang 226.

De digitale biografie biedt als extra onderdelen een primaire en een secundaire bibliografie, en verwijst naar twee medewerksters van de kostschool Kernhem: De opvolgster van Moens, Charlotte Leinweber (1787-1870) en Jacoba Peltenburg (1798-1890). De laatste trouwde in 1820 met de Lunterse onderwijzer Hendrik Mijndus Boëseken (1789-

1854). Samen schreven zij vele, destijds populaire kinderboeken. Ook haar oudste in Lunteren geboren dochter Suzanna Maria Boëseken (1821-1866) is in het lexicon vertegenwoordigd. Ook zij werd een bekend schrijfsters. De biografieën van deze vergeten Edese vrouwen zijn te vinden op www.inghist.nl/onderzoek/projecten/dvn/.

ARCHIEF BIJVANGSTEN

Hetty Blaauw

VOOR MIJN ONDERZOEK NAAR PUTTEN EN POMPEN DOORZOEK IK DE NOTULEN VAN DE GEMEENTERAAD VAN EDE IN HET GEMEENTEARCHIEF. NAAST DE INFORMATIE DIE IK NODIG HEB VIND IK OOK ANDERE INTERESSANTE ONDERWERPEN. ZO BIJVOORBEELD HET VERZOEKSCRIFT VAN W.HARTELUST.

IK HEB DE TEKST LETTERLIJK OVERGENOMEN: DE ZINNEN ZIJN SOMS WAT KROM EN OOK DE SPELLING IS VAN DE TOENMALIGE SECRETARIS

Agendapunt 8: Kostschool te Ede¹

“De Voorzitter deelt mede eene missieve van den Heer W.Hartelust te Barneveld zijn voornemen te kennen gevende om te Ede eene kostschool op te rigten, indien hem van gemeentewege eenige toelage konde gegeven worden.

Hij ontwikkeld zijn gevoelen ter dezer zake en stelt voor te besluiten, dat aan den Heer Hartelust te rekenen van af 1 Januarij 1853 eene bepaalde jaarwedde toe te leggen, indien deze eene kostschool te Ede wil oprigten, onder bepaling, echter, dat wanneer een bepaald getal leerlingen op de school zullen aanwezig zijn, de jaarwedde zal vervallen.

Nadat eenige leden hierover het woord hadden gevoerd wordt het voorstel in omvraag gebracht en bij meerderheid van stemmen verworpen.”

(De raadsnotulen waren aldus ondertekend:

De Raad, *Th. Prins* vz.)

De school van de heer Hartelust is er toch gekomen . In 1852 stond de buurt Ede-Veldhuizen grond af en de heer Hartelust startte een kostschool voor jongens in huize Erica.

Op deze plaats staat nu de Kieck Uyt flat aan de Stationsweg.

¹ Archieven Gem.Bestuur, inv.nr. 467: Notulen Gem.Raad d.d. 5 februari 1852

“OUD EDE” HOUDT DE GESCHIEDENIS LEVEND

De Vereniging Oud Ede, doet onderzoek naar de geschiedenis van Ede en publiceert hierover in het kwartaalblad **De Zandloper**.

Daarnaast worden samen met het **Historisch Museum Ede**, elk jaar enkele wisseltonstellingen georganiseerd.

Het zou fantastisch zijn wanneer u deze activiteiten zou willen steunen door lid te worden. Dat kost u slechts € 15.- per jaar. U ontvangt dan 4x per jaar De Zandloper, maar er zijn meer voordelen aan uw lidmaatschap verbonden:

- zo heeft u op vertoon van uw lidmaatschapskaart gratis toegang tot het Museum Oud Ede, (dit geldt ook voor inwonende gezinsleden)
- u heeft korting op lezingen en 10% korting op alle artikelen in de museum winkel,
- ook ontvangt u 15% korting bij boekhandel **Boek en Buro** in Ede op de volgende artikelen: *Tijdschriften- wenskaarten- schrijf- en papierwaren- agenda's-kantoorartikelen, foto-albums en notitie-/ dag-/ vriendenboekjes (aanbiedingen en/of akties uitgezonderd). Dus niet op boeken!*
- Mocht u lekker willen eten, in **Brasserie De Plantage** op het Museumplein in Ede, krijgt u op vertoon van uw lidmaatschapskaart 15% korting op uw nota.

Zo zijn de kosten van uw lidmaatschap wel heel erg snel terug verdiend!

Elk nieuw lid ontvangt als welkomstgeschenk het boek “Panorama” waarin de geschiedenis van 100 jaar garnizoen in Ede wordt beschreven.

De Vereniging Oud Ede is gevestigd in het **Historisch Museum Ede**, Museumplein 7, 6711 NA Ede tel: 0318-619554

e-mail: info@historischmuseumede.nl

Voor meer informatie www.historischmuseumede.nl

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud Ede

Naam: dhr/mevr:.....

Adres: .....Postcode.....

Woonplaats: .....Telefoon.....

E-mailadres: ..... Bankrekeningnr: .....

Datum: .....Handtekening.....

Als u een nieuw lid aanbrengt ontvangt ook u **gratis** het boek “Panorama”, dus geef deze pagina aan uw burens, vrienden en familieleden die nog geen lid zijn.

COLOFON

DE ZANDLOPER is het orgaan van de Vereniging Oud Ede en verschijnt vier maal per jaar. De contributie bedraagt € 15 per jaar, te voldoen door storting op giro 353.42.68 t.n.v. de Vereniging Oud Ede.

Het dagelijks bestuur wordt gevormd door Jan Bos (voorzitter), Frans Toonen (penningmeester) en Kees van Lohuizen (secretaris). Beëindiging lidmaatschap uitsluitend schriftelijk, uiterlijk drie maanden van tevoren.

Directeur van het museum is mevrouw Patty Gonggrijp.

De redactie bestaat uit Hans Post, eindredacteur, Frans van Oort, Kees van Lohuizen en Dick Kranen.

U kunt de redactie bereiken via emailadres: hanspost@worldmail.nl

De redactie behoudt zich het recht voor een artikel te weigeren.

Overname van artikelen na schriftelijk toestemming van de Vereniging Oud Ede.

Adres voor vereniging, museum en orgaan: Museumplein 7, 6711NA Ede, tel. 0318 - 619554. E-mail: historischmuseumede@hetnet.nl.

Internet: www.historischmuseumede.nl.

Het museum is open 's middags van 13.30 tot 17.00 uur, op zondag van 13.30 tot 16.00 uur. (Maandag gesloten)

Productie van het blad : Drukkerij Frouws.

ISSN 1384-7090

HET HISTORISCH MUSEUM EDE DANKT ZIJN SPONSORS*

AAA Administratiekantoor

Advocatenkantoor Hage

Art & Identity

Autobedrijf J.C. van Roekel

Axi Keukencentrum

Café de Pineut

Fromangerie Bellestein

De Heus Optiek

Drogisterij Karens

Van de Bunt, Era Makelaars

Van der Kolk Ede. B.V.

Garagebedrijf Rien Meijer

Geurt van Heusden, groenten -en

fruitspecialzaak

Hoom Makelaardij

't Oude Politiebureau, Tapascafé,
restaurant & vergaderaccomodatie

Hulsmann en Partners, Makelaars

Hypotheek Visie Ede

jacvanderwiel.nl (fotograaf)

Keus Verenigde Bedrijven

Kunsthandel Simonis & Buunk

Posthuma & Schutte, Notarissen

Roel van Laar interieurbouw

RVS verzekeringen

Wijnhandel Borg

Tandartsen Ede

Visgilde Rijsemus

***Wilt u ook sponsor worden?**

Vanaf een bijdrage van 100 euro per jaar verschijnt uw naam ook op deze lijst en op het bord in de hal van het museum.

een winkel
vol (cadeau-)
ideeën voor
binnen en
buiten

Geels

E D E

Grotestraat 111, Ede Tel.: 0318 61 92 92
geels@geelsede.nl www.geels-edede.nl

voor een
volledige
impressie
bezoek
onze
internet
site

Fahrenheitstraat 24
Postbus 262
6710 BG Ede
Tel. : (0318) 624 523
Fax: (0318) 625 161

- 24 uurs glasservice
- Onderhoudsschilderwerk
- Nieuwbouw
- Utiliteitsbouw
- Isolatieglas
- Voorzetramen
- Rolluiken
- Zonweringen enz.

R e s t a u r a n t

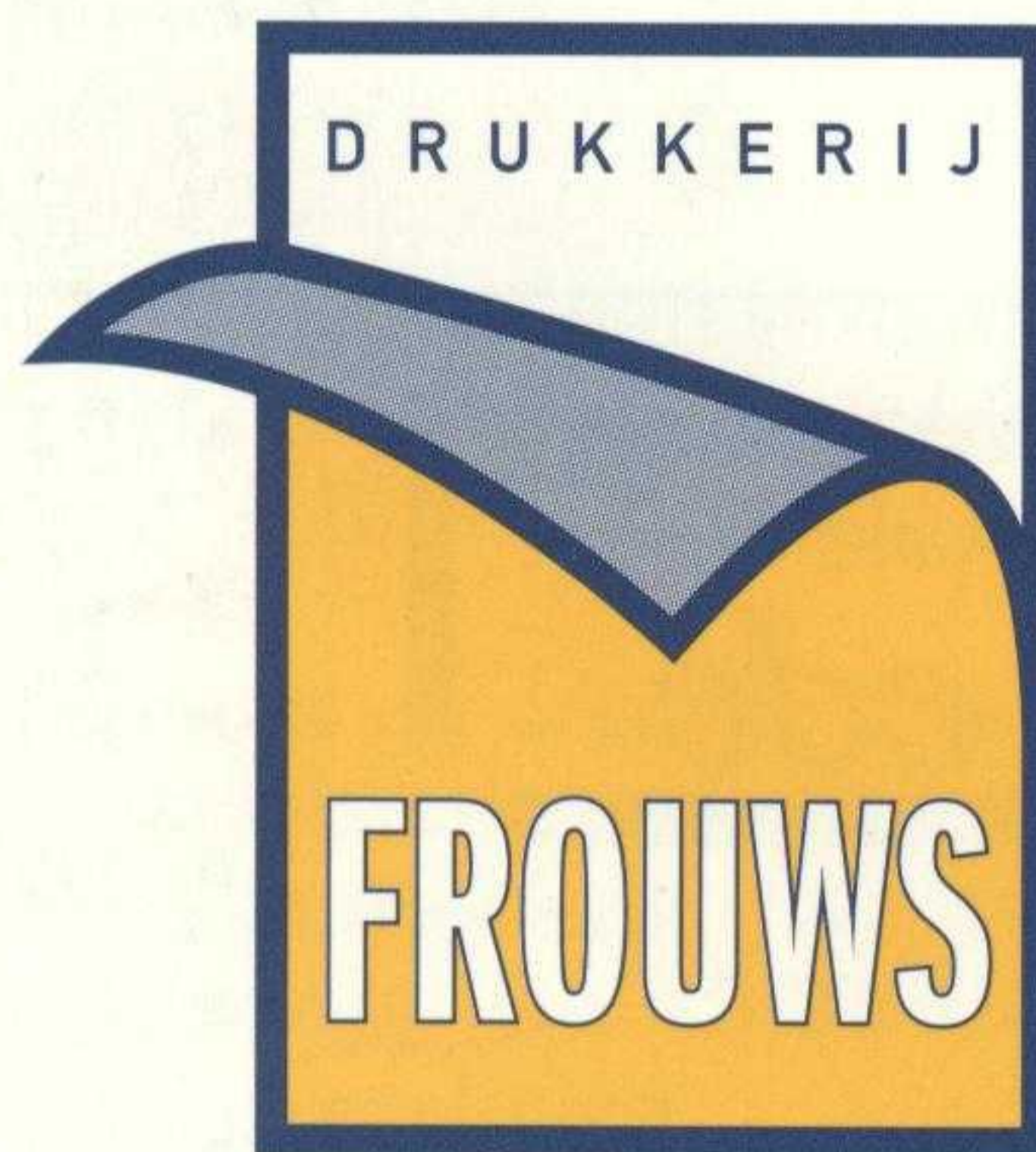
Anders & Co

A l l e s i s e r a n d e r s . . .

Stationsweg 14 • 6711 PP Ede • tel. 0318 612335 • www.andersenco.nl

Periodieken, handelsdrukwerk,
brochures en folders

met vakmanschap vervaardigd bij:

Fahrenheitstraat 26, 6716 BR Ede, tel. (0318) 642 111, fax 642 757

Kleef

Reclame en Acquisitiebureau

*Gespecialiseerd in: Clubbladen, Programmabladen,
Personeelsbladen, Openingsbrochures*

Wandscheerstraat 37, 6717 KP Ede, telefoon 0318 645542, fax 0318 645543
mobiel 0624 589136 e-mail a.kleef@planet.nl

MONDIAL MOVERS

Waaijberg verhuizers B.V.

Vlekkeloos verhuizen

overzee en over land

Ede Tel. (0318) 62 45 55 ■ Hoogezand Tel. (0598) 39 98 20
www.waaijberg.nl ■ info@waaijberg.nl